

روش های تربیت عقلانی کودکان در قرآن و روایات

خدیجه قنبری^۱

چکیده

انسان موجودی است که می تواند از نیروی تفکر برخوردار باشد و به همین دلیل بر سایر موجودات برتری دارد. به طوریکه سایر ابعاد وجودی وی، از جمله جنبه های عاطفی و اجتماعی او در حد و سיעی تحت سیطره جنبه عقلانی قرار دارد. با این وجود، بعد عقلانی که به عنوان یک استعداد در وجود آدمی نهاده شده است، به خودی خود شکوفا نمی گردد بلکه برای پیمودن منزل سعادت و راه تکامل نیاز به هدایت و تربیت دارد و اینجا است که تربیت عقلانی به معنی ایجاد شرایط مناسب برای پرورش قوه تفکر انسان، ضرورت پیدا می کند پژوهش حاضر به تعیین روش های تربیت عقلانی کودکان در قرآن و روایات به روش کتابخانه ای و وب سایت های علمی انجام شده است نتایج تحقیق نشان می دهد روش های تربیت عقلانی کودکان در قرآن و روایات (روش تزکیه، روش تعلیم حکمت، روش علم آموزی، روش تجربه اندوزی، روش عبرت آموزی، مشورت با خردمندان) و اصول تربیت عقلانی کودکان در قرآن و روایات (اصول عام: الف) - اصل اعتدال، ب) - اصل لزوم هماهنگ بودن علم و عمل، ج) - اصل هماهنگی با فطرت، د) - اصل آزادی مبتنی بر عقل؛ ۲- اصول خاص: الف) - اصل پیوستگی تجربه اندوزی، علم آموزی، اندیشه ورزی، ب) - اصل تفکیک علم و اندیشه و تجربه مفید از علم و اندیشه و تجربه غیر مفید، ج) - اصل حکمت جویی، د) اصل تلازم عقل و علم، و... اصل تکلیف مناسب با توانایی، ی) - اصل لزوم پیروی عقل از فرمان الهی می باشد. لذا هدف از نگارش این مقاله آگاهی مردم، بخصوص پدر و مادرها و مراکز مشاوره و تربیت کودکان از روش ها و اصول های تربیت عقلانی کودکان در قرآن و روایات و کمک به بهبود این روابط است.

کلید واژه: عقل، تربیت عقلانی، روش های تربیت

^۱ - سطح دو، حوزه زینب کبری (سلام الله علیها)

مقدمه

انسان موجودی است که می تواند از نیروی تفکر برخوردار باشد و به همین دلیل بر سایر موجودات برتری دارد. به طوریکه سایر ابعاد وجودی وی، از جمله جنبه های عاطفی و اجتماعی او در حد وسیعی تحت سیطره جنبه عقلانی قرار دارد. در اندیشه اسلامی نیز به پرورش جنبه های عقلانی در ساماندهی به نظام فکری یا ایدئولوژی انسان اهمیت زیادی داده شده است. به گونه ای که برخی اعتقاد دارند که از ویژگی های اصلی تربیت اسلامی تکیه بر عقل و تأکید بر جنبه عقلانی است.^۱

با این وجود، بعد عقلانی که به عنوان یک استعداد در وجود آدمی نهاده شده است، به خودی خود شکوفا نمی گردد بلکه برای پیمودن منزل سعادت و راه تکامل نیاز به هدایت و تربیت دارد و اینجا است که تربیت عقلانی به معنی ایجاد شرایط مناسب برای پرورش قوه تفکر انسان، ضرورت پیدا می کند.^۲ چراکه، شرط توفیق تربیت در سایر جنبه ها مانند بعد عاطفی، اخلاقی و اجتماعی انسان، معطوف به تربیت عقلانی است و برای تربیت بعد الهی و معنوی انسان نیز باید به تربیت عقلانی وی همت گماشت. در این مقاله کوشش می گردد تا مفاهیم و جایگاه عقل، اهمیت عقل، لزوم تربیت عقلانی، مفهوم تربیت عقلانی، رویکرد تربیت عقلانی و همچنین روش های تربیت عقلانی مورد بررسی قرار گیرد.

مفهوم عقل

مفهوم عقل دارای دو معنای لغوی و اصطلاحی است؛ به علاوه اصطلاحاتی در متون اسلامی به کار رفته اند که با مفهوم عقل مترادف اند. از نظر لغوی، عقل مخالف جهل است. راغب در المفردات می نویسد: "اصل عقل، امساک و نگهداری و ضع چیزی است و به دو چیز گفته می شود اول، به قوه ای که آماده قبول دانش است که اگر انسان نداشته باشد، تکلیف از او ساقط است. دوم، به علمی که انسان به وسیله این قوه کسب می کند و این همان چیزی است که قرآن کافران را به خاطر تعقل نکردن، مذمت کرده است.^۳

چرا تربیت عقلانی اهمیت دارد؟

^۱ - شریعتمداری، ۱۳۸۲

^۲ - ملک، ۱۳۷۹

^۳ - آمدی، ۱۳۶۶

در متون اسلامی شرط صحت عبادت، داشتن معرفت و شناخت است و ابزار این شناخت عقل است، پس عقل جایگاه بالا و والایی در متون اسلامی دارد. در برخی از منابع ملاک هر امری را عقل دانسته اند. از دیدگاه حضرت علی(ع) ملاک هر امری عقل است «ملاک الامر العقل» و از سوی دیگر ملاک ارجمندی و ارزشمندی انسان نیز محسوب می شود. ارزش عقل در اسلام تا حدی است که دینداری هرکس به اندازه خردمندی وی می باشد، عقل شرط تکلیف است و اگر انسان عاقل نباشد طبقاً از نظر اسلام تکلیفی متوجه او نخواهد بود. پس عقل در منابع اسلام می جایگاه رفیعی دارد. برای اثبات این مورد دلایلی نیز ذکر می شود.^۱

۱. عقل گرانمایه ترین نعمت و نخستین مخلوق الهی است

در اصول کافی روایتی از امام صادق(ع) آمده است که: «اول ما خلق الله هو العقل؛ عقل در خلقت مقدم بر سایر مخلوقات است.^۲ در قرآن، خدای تعالی نعمت وجود پیامبر که عقل کل است را برای انسانها منت می داند و تزکیه و تعلیم را، که موجب رشد و اعتلای عقل است، از وظایف پیغمبری ذکر می کند تا عقلهای مردم را در جهت کسب حکمت رهنمون کند. در غررالحکم از قول علی(ع) آمده است: «لأنعمه افضل من عقل؛ هیچ نعمتی گرانمایه تر از عقل نیست.»^۳

۲. عقل رسول باطن و مورد خطاب خداوند است

عقل از دیدگاه اسلام، رسول و حجت خدا بر بندگان است امام کاظم(ع) می فرماید: «دو حجت برای انسانها وجود دارد: یکی حجت ظاهر که انبیاء و ائمه اند و دیگری حجت باطن که عقول هستند». پس عقل حجت خدا بر مردم است. شهید مطهری در مورد ارتباط عقل و نبی می نویسد: «اگر انبیاء باشند و عقل انسان نباشد انسان به راه سعادت خودش نمی رسد پس شرط موفقیت رسالت انبیاء وجود عقل در انسانهاست.»^۴

۱- آمدی، ۱۳۶۶

۲- کلینی، ۱۳۶۳

۳- شرح خوانساری، ۱۳۶۶

۴- مطهری، ۱۳۶۸

عقل چنان شأن و منزلتی دارد که می تواند مورد خطاب خداوند قرار گیرد و بدان و سیله نیز خدا با انسان تکلم می کند. در نهج البلاغه آمده است: « کلمهم فی ذات عقوله ؛ خداوند در ذات عقول انسانها با آنها گفتگو می کند»^۱.

بنابراین می توان استنباط کرد که عقل بشر در مرتبه ای از ارزش قرار دارد که مخاطب خدای تعالی قرار می گیرد و این دلیل اهمیت و اعتباری است که عقل در آئین اسلامی دارد.

۳. عقل از ادله اربعه است که اصول دین به وسیله آن شناخته می شود

در اسلام ، عقل اساس شناخت خدای تعالی است و ایمان آوردن آنگاه متحقق می شود که در نخستین گام عقل راه شناخت معبود را طی کرده و به وجود خدا اذعان و اعتراف داشته باشد. اصول اعتقادی اسلام باید با استدلال عقل پذیرفته شود، لذا اهمیت عقل تا جایی است که از ادله اربعه اثبات احکام فقهی است و برای مجتهد، شرط اساسی استنباط درست و توانایی بر آن، عقل است که بدون وجود آن، منابع دیگر کافی نیستند و سایر ادله متکی بر عقل اند.

۴. فضیلت عقل و عاقل و مذمت جاهل و جاهل

از آنجا که اسلام برای عقل ارزش زیادی قائل است، عوامل زوال عقل را مذموم می شمارد؛ مثلاً میگزساری، قمار، بهتان و غیبت که مخالف عقل هستند را حرام دانسته است. در قرآن آمده است: "إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ؛ بدترین موجودات آنها هستند که تعقل نمی کنند"^۲ زیرا به عامل فضیلت خود یعنی عقل توجه نکرده و آن را رها نموده اند.

پیامبر(ص) در مقایسه بین عاقل و جاهل می فرماید: "خداوند چیزی برتر از خرد بندگان نیافریده است، خواب عاقل برتر از بیداری جاهل است. و روزه گشودن عاقل برتر از روزه داشتن جاهل است و بر جای ماندن عاقل برتر از به راه افتادن جاهل است."^۳

مفهوم تربیت عقلانی

"تربیت عقلانی عبارت است از ایجاد شرایط مناسب برای پرورش قوه تفکر انسان در درون هستی". تربیت عقلانی بر ویژگی های انسان و کمال مقدر برای او از سوی خداوند متعال مبتنی است.^۴

^۱ - نهج البلاغه، ص ۷۰۳

^۲ - انفال، آیه ۲۲

^۳ - ایمانی، ۱۳۷۸

^۴ - ملکی، ۱۳۷۹

برخی تربیت عقلانی را مجموعه تدابیر و اعمالی می دانند که به طور منظم و سازمان یافته موجبات رشد و پرورش عقل را در دو جنبه نظری و عملی آن در جهت دستیابی به هدفهای مطلوب فراهم می آورند. هدف های تربیت عقلانی شامل: پرورش قوه فهم آدمی نسبت به جایگاه خود در عالم هستی، تقویت قوه تحلیل برای شناخت رابطه انسان با سایر ابعاد خلقت، هدایت عقل به سوی تقویت.^۱

پیشینه تحقیق

تربیت عقلانی با رویکرد غربی، دارای پیشینه گسترده ای در منابع لاتین است؛ اما درمورد تربیت عقلانی با رویکرد اسلامی، پژوهش های اندکی انجام شده است که جامع ترین و تازه ترین آنها پژوهشی است که در قالب کتابی با عنوان "تربیت عقلانی از منظر قرآن کریم" توسط پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی انجام شده است؛ از آنجا که این پژوهش ها فاقد نگاه تطبیقی به تلقی غربی رایج از تربیت عقلانی است، در میان پژوهشگران و فعالان عرصه تربیت اسلامی با استقبال روبه رو نشده است.

در مورد برنامه آموزش فلسفه به کودکان نیز کتاب "نقد مبانی فلسفی فلسفه برای کودکان" با رویکردی انتقادی به این برنامه غربی به نقد مبانی فلسفی پروژه ای پرداخته که در سال های اخیر طرفداران زیادی در سطح جهان و حتی در کشورهای اسلامی پیدا کرده و به دنبال تربیت عقلانی کودکان به همان معنای غربی این اصطلاح است؛ این کتاب همان طور که از نام آن پیدا است، تنها به دنبال نقد مبانی فلسفی برنامه مذکور بر اساس مبانی حکمت متعالیه بوده است و به دنبال ارائه الگویی اسلامی برای تربیت عقلانی نیست.^۲

در تحقیقی که باهدف بررسی مبانی و روش های تربیت عقلانی از منظر متون اسلامی انجام دادند، نویسنده ضمن بررسی مفهوم عقل و تربیت عقلانی، کوشیده است رویکرد تربیت عقلانی، مزایای آن و برخی از روش های پرورش عقل را مورد بررسی قرار دهد. این مقاله نشان می دهد که در منابع اسلامی به جنبه عقلانی انسان تأکید فراوان شده است. در برخی از روایات از عقل به عنوان رسول باطنی یاد شده است که هدایت تکوینی انسان در گرو آن است و از منابع اصلی شناخت به شمار می رود. همچنین در متون اسلامی بر لزوم تربیت عقلانی نیز تأکید شده

^۱ - بهشتی، ۱۳۷۹

^۲ - مرزوقی و صفری، ۱۳۸۶

طبق این روایات بر نقش و اهمیت همنشین و دوستان در روند زندگی پی میبریم و این خود نکته ای مهم در پی دارد و آن این است که باید در چگونگی انتخاب دوست و همنشین بسیار دقت کرد. دوستان و همنشینان هم می توانند اثر مثبت و هم اثر منفی برای یکدیگر داشته باشند؛ به همین دلیل این موضوع دارای اهمیت دوچندان می شود. چه بسا دوستانی سبب ارتقای همدیگر شوند و برعکس ممکن است دوستانی موجبات هلاکت همدیگر را فراهم سازند و به همین دلیل ائمه اطهار علیهم السلام و از جمله آنها امام هشتم، امام رضا (ع) در این خصوص بسیار تأکید میکنند؛ حتی از آموزش علوم به دوستان و همنشینان نا اهل و نادان نیز ما را پرهیز داده اند؛ زیرا ممکن است آنها به سبب بی خردی و نا اهلی خویش موجبات ناراحتی و سلب آسایش و امنیت دیگران را فراهم کنند؛ پس عقل حکم می کند که علوم و مسائل مهم و حیاتی ازدسترس ایشان دور بماند و در این صورت می توان از آثار سوء رفتار آنها در امان ماند.^۱

ه). اصل تکلیف متناسب با توانایی

توانایی آدمیان مختلف است؛ هم از حیث فهم و هم از حیث عمل. مربی در رویارویی با متربی، باید چیزی بگوید که در طاقت فهم او باشد و چیزی بخواهد که در طاقت عملی او باشد. خداوند هم خود در وسع مخاطبان سخن گفته و تکلیف کرده است؛ چنانکه قرآن را لفظاً و معنأ نازل کرده و از مردم همان قدر "طلب کرده" که به آنان "داده" است. در قرآن آیه 7 سوره طلاق می فرماید: "لَا يَكْلَفُ اللَّهُ نَفْساً إِلَّا مَا آتَاهَا". خدا کسی را تکلیف نمیکند مگر به قدر آنچه به او داده است. خداوند رسولان خود را نیز به چنین رویارویی با مردم امر کرده است؛ چنانکه رسولان همواره به زبان مردم خویش سخن گفته اند و این زبان، نه تنها زبان ملفوظ که زبان معقول نیز بوده است. بر این اساس در نظام تربیتی اسلام، مربی نیز تنها مجاز است به وسع مخاطب خود نظر بدوزد و بر پایه آن تکلیف کند.^۲

ن). اصل لزوم پیروی عقل از فرمان الهی

ارزش عقل در شناسایی و کشف حقیقت بدان حد مورد توجه بنیانگذاران اسلام است که بین حاکمیت عقل و فرمان یا حکم شرع ملازمه اعلام شده است؛ یعنی هر آنچه را دین بدان حکم دهد عقل نیز فرمان می دهد و هر آنچه را دین، تشریع یا تجویز کند، عقل نیز آن را تصویب

^۱ - حموی جوبنی، ۱۳۷۹

^۲ - باقری، ۱۳۸۷

می کند و این ملازمه از طریق دو برهان لمی (از علت به معلول پی بردن) و اِتی (از معلول به علت پی بردن) اثبات می شود.^۱ سخنانی که امام رضا علیه السلام در این خصوص فرموده اند، بدین شرح است: امام رضا (ع) فرموده اند: **«إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْعَقْلَ فَقَالَ لَهُ "اقْبَلْ" فَأَقْبَلَ فَقَالَ لَهُ "ادْبِرْ" فَأَدْبَرَ فَقَالَ "وَعَزَّتِي وَجَلَالِي مَا خَلَقْتَ شَيْئًا أَحْسَنَ مِنْكَ أَوْ أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْكَ، بَكَ أَخَذَ وَبَكَ أَعْطَى"؛** خداوند عقل را آفرید، سپس به او گفت بازگرد او اطاعت کرد و بازگشت. آنگاه به او گفت بیا او اطاعت کرد و آمد. بعد خداوند گفت: **"بِهِ عَزَّتْ وَجَلَالُ خُدُومِ سَوَّغْنَ،** مخلوقی زیباتر و محبوبتر از تو نیافریدم. به وسیله تو مردمان را به کیفر می رسانم (در صورتی که بر خلاف حکم و تشخیص تو عمل کرده باشند) و پاداش می دهم (در صورتی که بر طبق حکم و تشخیص تو رفتار نموده باشند)^۲ امام ابوالحسن حضرت رضا علیه السلام فرمودند: عمل صالح و کوشش در عبادت را به اتکای دوستی آل محمد علیهم السلام وامگذارید. از دوستی آل محمد علیهم السلام و تسلیم بودن در برابر فرمان آنان به اتکا بر عبادت صرف نظر نکنید؛ زیرا هیچ یک از آن دو بدون دیگری (در پیشگاه الهی) پذیرفته نمی شود. در این حدیث امام رضا (ع) به عمل مهم و اساسی اشاره می کنند که مکمل یکدیگرند و هیچ کدام بدون دیگری قابل قبول نیست. این پیوند ناگسستنی و ابدی، اطاعت خدا و دوستی آل محمد علیهم السلام وظیفه ما پیروان را مضاعف می کند و مستلزم دقت و توجه بیشتر در رفتار عبادی است. چون وقتی این دو در کنار یکدیگر با ارزشند، این نشان از اهمیت موضوع دارد. پس باید برای جلب خشنودی و رضایت خالق یکتا، دوستی آل محمد علیهم السلام را سرلوحه زندگی خویش قرار دهیم و از آن تخطی نکنیم.^۳

۱ - حسینی، ۱۳۷۹

۲ - کلینی، ۱۳۸۸

۳ - مجلسی، ۱۳۶۴

نتیجه گیری و جمع بندی

ابعاد مختلف وجود آدمی و تربیت آنها، هر یک جایگاه ویژه ای در تعلیم و تربیت اسلامی دارد؛ اما به تربیت عقلانی توجه وافری معطوف شده است؛ زیرا با سلامت عقلانی، تربیت سایر ابعاد وجود آدمی از سهولت ویژه ای برخوردار می شود. پس لازم است که امر خطیر تربیت عقلانی به اهمال گذارده نشود و جایگاه خاص آن در تربیت هریک از ابعاد وجود آدمی مورد تأکید قرار گیرد. طبق دیدگاه اسلام، انسانیت انسان به عقل وابسته است و انسان در پرتو عقل از رده حیوانات خارج می شود؛ لذا ارزشمندی انسان نسبت به حیوانات به اعتبار فصل ممیز او است؛ پس هر قدر فردی این فصل ممیز را کاملتر به فعلیت درآورد، ارزشمندی او از نظر نوعیت کاملتر خواهد بود. بنابراین تکامل انسان در بعد پرورش عقل و خرد است. طبق آیات و روایات، اگر انسان تربیت عقلانی بیابد و به ندای عقل گوش دهد، می تواند کارها و مسائل را درک کند؛ خیر و شر را تشخیص دهد و سعادت مند شود. در منابع اسلامی به جنبه عقلانی انسان و لزوم تربیت این بعد از ابعاد وجودی انسان تأکید فراوان شده است. در منابع اسلامی کلماتی در معنا و مفهوم عقل آمده است، از جمله: عقل، لب، حجر، وسط، نهیه و حجب است که جملگی معنا و مفهوم عقل را می رساند. در منابع اسلامی عقل اهمیت زیادی دارد، تا جایی که شرط صحت عبادت داشتن عقل است و آنچه که مورد خطاب خداوند است، جنبه عقلانی وجود انسان است و پیامبران نیز برای بیداری عقل انسان ها برانگیخته شده اند و مخاطب اصلی آنها عقل انسانهاست. در برخی از روایات از عقل به عنوان رسول باطنی یاد شده است که هدایت تکوینی انسان در گرو آن است و از منابع اصلی شناخت به شمار می رود. گرچه عقل انسان در متون اسلامی به عنوان وسیله هدایت انسا نها تلقی شده است، اما بدون تربیت و هموار کردن راه رشد آن، به تکامل نمی رسد؛ لذا در منابع اسلامی بر لزوم تربیت عقلانی تأکید شده است؛ تا جایی که تقویت جنبه عقلانی سبب هدایت به سمت حقیقت هستی می شود و عقل جز در بستر علم نمی روید و عالم شدن نیز مستلزم این است که فرد مورد تعلیم قرار گیرد. رویکرد عقلانی به تربیت اسلامی دارای مزایایی است که در این مقاله به آن اشاره شد. برای پرورش عقل، روش هایی در منابع اسلامی ذکر شده است که این روشها توازن عقل را حفظ و راهیابی آن به سمت علم صحیح را میسر می سازد. این روشها همانگونه که در منابع اسلامی آمده اند، شامل روش هایی مانند روش تزکیه، روش تعلیم حکمت، روش تجربه اندوزی، روش عبرت آموزی و مشورت با خردمندان است.

منابع :

کتاب ها

- *قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی.
- *قرآن کریم، ترجمه خرمشاهی، بهاءالدین ۱۳۷۴. تهران :انتشارات گلشن، چاپ اول.
- *قرآن مجید، ترجمه الهی قمشه ای.
- *نهج البلاغه ، ترجمه علی شیروانی
- *نهج البلاغه، ترجمه سید علی نقی فیض الاسلام ۱۳۹۲ ق. تهران.
- *نهج البلاغه، ترجمه سیدجعفر شهیدی ۱۳۷۸. چاپ شانزدهم.
- ۱-احمدی، احمد (۱۳۶۸). اصول، روشهای تربیت در اسلام. اصفهان :انتشارات بخش فرهنگی جهاد دانشگاهی دانشگاه اصفهان.
- ۲-آمدی ، عبدالواحد بن تمیمی ،(۱۳۶۶)،غررالحکم و دررالکلم، شرح جمال الدین خوانساری، کلمات قصار امیرالمومنین(ع)، تهران :انتشارات دانشگاه تهران.
- ۳-ایمانی، محسن ۱۳۷۸. تربیت عقلانی، تهران :انتشارات امیرکبیر.
- ۴-بهشتی، احمد (۱۳۹۲). اسلام و تربیت کودکان .تهران :سازمان تبلیغات اسلامی، نشر بین الملل.
- ۵-بهشتی، سعید ۱۳۷۹. روش های تربیت عقلانی در سخنان امام علی(ع)، مجموعه مقالات همایش تربیت در سیره و کلام امام علی(ع). تهران :نشر تربیت اسلامی.
- ۶-حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۰). جهادالنفوس وسائل الشیعه ج ۱. ترجمه علی افراسیابی، قم :نهادوندی.
- ۷-حسینی، علی اکبر (۱۳۷۹). تعلیم و تربیت اسلامی مبانی، منابع و اصول .تهران :پژوهشگاه علوم انسانی ومطالعات فرهنگی.
- ۸-حموی جویی، ابراهیم (۱۳۷۹). مسندالإمام الرضا علیه السلام ج ۱ و ۲. ترجمه عزیزالله عطاردی .تهران :کتابخانه صدر.
- ۹-دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۰).سیری در تربیت اسلامی ج چهارم .تهران : ذکر.
- ۱۰-شریعتمداری، علی (۱۳۸۰). تعلیم و تربیت اسلامی ج پانزدهم .تهران :امیر کبیر.
- ۱۱-شریعتمداری، علی (۱۳۸۲). تعلیم وتربیت اسلامی، تهران :انتشارات امیرکبیر.
- ۱۲-قمی، محمد بن علی بن حسین بن بابویه (۱۳۳۷). عیون اخبارالرضا (ع) ج ۱ و ۲ . ترجمه محمد تقی آقا نجفی اصفهانی .تهران : علمیه اسلامیه.

- ۱۳- قمی، محمد بن علی بن حسین بن بابویه (۱۳۸۲) .الخصال .ج ۱ .ترجمه یعقوب جعفری .قم :نسیم کوثر.
- ۱۴- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). اصول کافی، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب اسلامی.
- ۱۵- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸) .اصول کافی .ج ۱ .ترجمه جواد مصطفوی .علمیه اسماعیله.
- ۱۶- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ ق) .بحارالانوار، بیروت :چاپ موسسه الوفاء.
- ۱۷- مزید، مرتضی (گردآوری).الحديث، مجموعه احادیث، چاپ دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۱۸- مشکینی، علی اکبر (۱۳۶۷) .اخلاق اسلامی :ارتباط علم و عمل .نشریه
- ۱۹- مطهری، مرتضی (۱۳۶۸) .انسان کامل، قم :انتشارات صدرا، چاپ سوم.
- ۲۰- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵) .تعلیم و تربیت در اسلام .تهران :صدرا.
- ۲۱- ملکی، حسن (۱۳۷۹).تربیت عقلانی در نهج البلاغه و ودلال تهای آموزشی آن، کتاب چهارم، مرکز مطالعات تربیت اسلامی.
- ۲۲- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۴) .بحارالانوار .ج ۱ و ۴۹ و ۷۵ و ۷۸ . ترجمه موسی خسروی . تهران :اسلامیه.
- ۲۳- ملکی، حسن (۱۳۸۳) .اصول تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مطهری (ره) . فصلنامه مصباح تعلیم و تربیت اسلامی .س سیزدهم .ش ۵۰
- ۲۴- نقیب زاده، میر عبدالحسین (۱۳۷۴) .نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش .تهران : طهوری.

مقاله ها

- ۵- قاسم پور ، محسن؛ «جایگاه عقل در تربیت دینی از دیدگاه علامه طباطبایی»؛ مجله پژوهش دینی ؛دانشیار دانشگاه کاشان ؛ پاییز ۱۳۸۹
- ۶- مرزوقی و صفری ، رحمت الله و یحیی ، " مبانی و روش های تربیت عقلانی از منظر متون اسلامی " فصلنامه تربیت اسلامی ،س ۳،ش ۵،پاییز و زمستان ۱۳۸۶
- ۷- بهشتی و رشیدی ، سعید و شیرین ،" اصول تربیت عقلانی بر مبنای سخنان امام رضا علیه السلام " ،پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی ، سال بیست و یکم .دوره جدید .شماره ۱۸، بهار ۱۳۹۲